

Empirická studie

HORÁKOVÁ, N., KAJFOSZ, J. 2016. Péče o německé seniory trpící demencí a jinými nemocemi v soukromých sociálních zařízeních na území Polska – případová studie. *Lifelong Learning – celoživotní vzdělávání*, roč. 6, č. 1, s. 70–85. ISSN 1804-526X.

DOI: <http://dx.doi.org/10.11118/life1e2016060170>.

Příspěvek redakce obdržela: 1. 12. 2014.

Upravený příspěvek po recenzním řízení přijat k publikování: 4. 10. 2015.

PÉČE O NĚMECKÉ SENIORY TRPÍCÍ DEMENCÍ A JINÝMI NEMOCEMI V SOUKROMÝCH SOCIÁLNÍCH ZAŘÍZENÍCH NA ÚZEMÍ POLSKA – PŘÍPADOVÁ STUDIE

Nicole Horáková, Jan Kajfosz

Abstrakt: Evropská společnost stárne a zatím nikdo přesně neví, jak s tímto problémem zacházet. Existují různé modely od rodinné péče, speciálního bydlení pro staré lidi až po profesionální ústavní péči, která však má tu nevýhodu, že je velice nákladná. V Německu se objevil v posledních letech nový trend, a sice posílat staré lidi, zejména ty, kteří trpí demencí a potřebují intenzivní péči, do zahraničí, kde jsou pečovatelské služby na vysoké úrovni a zároveň mnohem levnější než v samotném Německu. Cílem našeho příspěvku je na příkladu soukromého pečovatelského ústavu, který se nachází v Polsku v Horním Slezsku a je specializovaný na německou klientelu, rozebrat sociální praktiky související s umísťováním seniorů do takových zařízení a také způsoby konstruování významů zajišťujících těmto praktikám srozumitelnost v rámci různých zúčastněných skupin. Použili jsme metodu kvalitativního terénního výzkumu, zahrnující diskurzivní a narativní analýzy různých materiálů (rozhovorů, propagačních textů, internetových stránek), což nám mezi jinými umožnilo rekonstruovat mediální obraz zkoumané rezidence pro seniory a zasadit ho do širšího kontextu.

Klíčová slova: migrace, ústavní péče, terénní výzkum, diskurzivní, analýza, narativní analýza

Care of Elderly Germans Suffering from Dementia and other Diseases in Private Social Welfare Institutions in Poland—A Case Study

Abstract: The European society is getting older and nobody knows how to deal with this problem. There are different models from family care, special housing for elderly to professional institutional care, which has the disadvantage of being very expensive. In Germany we have noticed in the last two or three years a special trend to send old people suffering from dementia to foreign countries, because these people need intensive care and the social services for example in Poland have a high standard. The aim of our survey is to dismantle, by the example of the private care institution situated in Poland, Upper Silesia which specializes on German customers, the social practices associated with placing the elderly in such institutions and also the methods of constructing meanings of these practices providing clarity in the various groups that take part in this process. To reach this aim we used qualitative field research, including discourse and narrative analysis of various materials (interviews, promotional texts, websites), which beside other things allowed us to reconstruct the media image of the surveyed residences for the elderly and show it in a wider context.

Key words: migration, institutional care, field research, discourse analysis, narrative analysis

Demografické stárnutí populace postihuje skoro každou vyspělou zemi v Evropě a podílejí se na něm takové faktory jako pokles počtu narozených dětí a prodlužování předpokládaného dožití. Fakt, že se střední délka života prodlužuje, vede mimo jiné k tomu, že ve společnosti roste podíl seniorů a zároveň se prodlužuje i časový úsek poslední fáze života.

Prognózy předpovídají v Evropě do roku 2040 víc než 20% růst populace 65+ (Population . . ., 2012). V Evropě má největší podíl obyvatel ve věku 65+ Spolková republika Německo, kde se senioři věkové kategorie mezi 65 a 79 lety soustřeďují zejména ve větších městech v severní části Německa a v bývalých průmyslových centrech nových spolkových zemí (Active . . ., 2011). Pod vlivem těchto statistik a demografických prognóz se v posledních letech stále více mluví o aktivním stárnutí jako o možnosti zmírnit náklady spojené se stárnutím populace, jež zatěžují mladší generace i stát jako celek. Aktivní stárnutí však předpokládá určité podmínky nutné k tomu, aby se starší či starý člověk mohl na základě práva na sebeurčení aktivně zapojit do chodu společnosti. Vedle fyzického a psychického zdraví, určitého rozměru mobility, sociálních kontaktů, podpory ze strany rodiny a samostatnosti v rozhodování k nim patří i finanční nezávislost či ekonomická soběstačnost (srov. Sýkorová, 2007).

Roste-li ve společnosti podíl seniorů, roste také podíl těch z nich, kteří vzhledem ke svému zdravotnímu stavu vyžadují stálou péči. Tu jim poskytují buď příbuzní, anebo státní či soukromé instituce. Rozhodnutí nechat starší členy rodiny opatrovat v domově pro seniory s odpovídajícím rozsahem

pečovatelských služeb je – hlavně v sousedním Německu – převážně ekonomickým rozhodnutím. Průměrný důchod zde v roce 2014 činil 737 eur měsíčně (srov. Rentenversicherung..., 2015). Pokoj v domově pro seniory s pečovatelskou službou stojí ale průměrně 3 200 eur měsíčně, podle toho, kolik péče klient potřebuje. Z fondu Pflegeversicherung se nepokryje ani polovina této částky. Důchod a podpora ze strany pojišťovny u většiny seniorů nestačí, aby si mohli dovolit péči v blízkosti svých rodinných příslušníků. Tento nedostatek sociálního systému v Německu využívají podnikatelé, kteří nabízejí pečovatelské služby v zahraničí. Fenomén, že do Německa přijíždějí za prací pečovatelky a pečovatelé z Polska, Slovenska nebo jiných zemí střední a východní Evropy (s nižšími mzdovými požadavky), aby se tam v různém rozsahu starali o seniory, je dostatečně známý. Zhruba v posledních dvou letech se však objevil nový trend. Seniori se přímo „vyvázejí“ do zemí, kde lze ze strukturálních důvodů získat stejný, nebo dokonce lepší rozsah poskytovaných sociálních služeb za nižší cenu.

Informace o tomto novém trendu pronikají v do německých médií (např. reportáže o německých seniorech, kteří se rozhodli strávit podzim života v Thajsku, o péči o německé seniory trpící různými formami stařecké demence v téže zemi, srov. Oma..., 2012; Deutschland/Tschechien..., 2013). Touto cestou si potenciální „emigranti“ a jejich rodinní příslušníci mohou osvojit myšlenku, že zde podobné možnosti existují a že jejich využívání není natolik neobvyklé či ojedinělé, jak by se na první pohled mohlo zdát. Neznamená to nic jiného, než že se zde – mimo jiné za přispění médií – rodí jistá norma, která zajišťuje podobným rozhodnutím společenskou akceptovatelnost a která funguje jako vzorec (angl. *pattern*) pro možné budoucí rozhodování dotčených, ať už samotných seniorů (s různými nároky na rozsah sociálních služeb vzhledem k jejich zdravotnímu stavu), nebo jejich rodinných příslušníků. Ti sehrávají v podobném rozhodovacím procesu klíčovou roli v závislosti na tom, jak úzké emocionální vazby je se seniorem pojí a nakolik jsou schopni jej k takovému kroku motivovat. V případě, kdy se potenciální „emigrant“ vzhledem ke svému zdravotnímu stavu (zejména kvůli mentálnímu handicapu) sám rozhodnout nemůže, musí to jeho nejbližší příbuzní udělat za něj. Mediální informace o možnosti německých občanů využívat sociální služby v zahraničí kromě toho plní – ať už zcela nezáměrně a podružně, nebo v závislosti na konkrétních podmínkách možná i cíleně – funkci určité kryptoreklamy (skryté reklamy), a to tehdy, když jsou málo vyvážené, když informují své příjemce více o kladech seniorských emigrací za lepšími a levnějšími sociálními službami než o jejich záporech.

1 Cílová oblast Horní Slezsko v kulturně-historické perspektivě

K zemím s poměrně velkým potenciálem pro zajišťování sociálních služeb pro německé seniory patří Polsko, a to nejenom ze strukturálních důvodů, k nimž patří zejména nižší náklady na kvalifikovanou pracovní sílu, ale také vzhledem ke geografické blízkosti ke Spolkové republice Německo. Vlastní terénní výzkum byl prováděn v obci Bílá¹ v Horním Slezsku, tedy v oblasti současného Polska, která si vzhledem ke svému kulturně-historickému vývoji zachovala jistou jazykovou a kulturní blízkost k německy mluvícím zemím, což činí tuto oblast poměrně vhodným místem pro zřizování komerčních pečovatelských institucí pro německou klientelu. Obec Bílá leží v části historicky multietnického Horního Slezska (Górny Śląsk/Oberschlesien)². Dnešní skladbu obyvatelstva v této oblasti, jakož i jeho jazykové a kulturní kompetence ovlivňovaly různé faktory, z nichž jsou nejpodstatnější dva – postupný příchod obyvatel z různých oblastí dnešního a předválečného Polska (dnes části západní Ukrajiny, Běloruska a Litvy) od roku 1945 a odchod části hornoslezských autochtonů do západního Německa v několika vlnách³.

Pro cíle předkládané práce je podstatná pouze skutečnost, že v současné době má nemalá část obyvatel obce, na jejímž katastru se zkoumaná pečovatelská instituce nachází, zkušenosti s prací v Německu (zejména pokud se jedná o osoby s dvojím občanstvím – Polsko a Německo⁴). Je kromě toho více či méně znalá němčiny a disponuje určitými kulturními kompetencemi,

¹ Pozn. redakce: Místa a názvy institucí byly redakcí časopisu anonymizovány nad rámec anonymizace provedené autory studie.

² Jedná se o území, které bylo v roce 1742 administrativně připojeno k Pruskému království. Spolu s ním pak tvořilo součást Německého císařství (1871–1918), načež bylo v roce 1922 rozděleno mezi tehdejší Výmarskou republiku a Polsko. Horní Slezsko bylo po roce 1945 postiženo novým poválečným uspořádáním jen v omezené míře. Byť se tehdy německo-polská hranice posunula na západ a celé bývalé pruské Slezsko se vyjma malého cípu na západní straně Lužické Nisy stalo součástí polského státu, v Horním Slezsku k celkové výměně obyvatelstva nedošlo, a to z hospodářských a politických důvodů. Autochtonní obyvatelé znali alespoň zčásti polštinu nebo slovanského dialektu, ti, jejichž příjmení odkazovalo k polskému (nebo alespoň slovanskému) původu a ti, kteří byli nepostradatelní pro hornoslezský průmysl, mohli získat tzv. rehabilitaci a být vyloučeni z odsunu, jenž zde tak proběhl v poměrně omezené míře (Bahlcke, Gawrecki, Kaczmarek, 2011).

³ Migrace obyvatel Horního Slezska do tehdejší Německé spolkové republiky byla motivována jednak represemi ze strany státní administrativy, která německou menšinu do devadesátých let 20. století neuznávala, zejména pak ekonomickými rozdíly mezi tehdejšími západním Německem (prožívajícím od padesátých let tzv. hospodářský zázrak) a Polskou lidovou republikou, zmitanou od sklonku sedmdesátých do devadesátých let 20. století hospodářskými problémy (Kneip, 2000, s. 156–244, srov. Bahlcke, Gawrecki, Kaczmarek, 2011).

⁴ Od roku 2011 je trh práce v Německu bez omezení přístupný i pro držitele samostatného polského občanství.

umožňujícími poměrně snadné fungování v německy mluvícím prostředí. Pro přesnost je nutno připomenout, že se mezi autoidentifikacemi (obrazy vlastní jazykové a kulturní příslušnosti) a skutečnými jazykovými a kulturními kompetencemi mohou vyskytovat zásadní rozdíly (srov. Finkelkraut, 1993, s. 10–13). Během častých přeshraničních kontaktů s obyvateli Ratibořska, kde probíhal vlastní terénní výzkum, dochází běžně k situacím, kdy mluvčí nadsazují své vlastní jazykové dovednosti. Mluvit německy zde často znamená mít znalost tzv. školské němčiny nebo jen pasivní znalost jazyka, kdy mu aktér vcelku rozumí, ale sám jej používá jen s obtížemi. Lidí používajících aktivně němčinu v běžných každodenních situacích je v obci Bílá a jejím okolí jen zanedbatelné množství. Zpravidla se jedná o příslušníky nejstarší generace a ty, kteří pendlují do Německa za prací. Ostatním z řad německé menšiny i mimo ni stačí, že se ke znalosti němčiny hlásí. V Bílé, kde jsme provedli většinu rozhovorů a pozorování, se denně mluví polsky, lokálním slezským nářečím anebo jeho kreolizovanou podobou, jež se vyvinula pod vlivem polštiny. Dovednost mluvit německy je zde často jen deklarovaná (spadající do kategorie „zbožného přání“, angl. *wishful thinking*), kdy jako „důkaz“ nezřídka postačuje bohatá přítomnost germanismů v místním nářečí.

2 Rezidence pro seniory

Nově postavený dům, v němž sídlí Rezidence pro seniory, leží ve slepé ulici na okraji vesnice, která čítá kolem 770 obyvatel. Rezidence nabízí místo pro 40 lidí, kteří potřebují péči. Disponuje jednolůžkovými a dvoulůžkovými pokoji se standardním vybavením a vlastním sociálním zařízením. Dům má společenskou místnost, kde se konají různé kroužky, velkou společenskou místnost, kde senioři společně jedí nebo jenom tak pobývají, fyzioterapeutickou místnost a kapli, v níž se koná pravidelně každých čtrnáct dní bohoslužba v německém jazyce. Vedoucí pečovatelské služby, která nás prováděla po rezidenci a která jako jediná mluví bezchybnou němčinou (je to její mateřština), nám ukázala, že i nádobí, které slouží v jídelně, je originální, importované z Německa: „Naši klienti nemají stálý kontakt s rodnou vlastí pouze prostřednictvím moderní komunikační techniky (satelitní televize, internet – pozn. aut.). Také hrnky, talíře a všechny materiální věci, které je obklopují, jsou originální z Německa a mají dát klientům pocit bezpečí a domova“ (vedoucí pečovatelské služby během naší návštěvy v rezidenci, únor 2014).

Domov pro seniory je zvenčí i zevnitř hezký, zahrada je nově vybudovaná a oplocená. Stromy a keře v zahradě jsou ještě nízké a neposkytují stín. Není

zde žádná pergola či jiný druh posezení, kde by senioři mohli posedávat. Fotografický materiál umístěný na webových stránkách rezidence však zprostředkovává jiný dojem. Na webu jsou vidět senioři věnující se zahradničení, avšak v areálu rezidence jsme taková ani obdobná místa neviděli. Kombinace fotografií a ilustračních fotografií, které se ve spontánní percepci snadno stávají prostou reprezentací toho, co je na místě k dispozici, je ostatně široce využívaným marketingovým tahem.

Ve veřejném prostranství celé vesnice jsme nezaznamenali jedinou lavičku, kde by si senioři během svých procházek mohli odpočinout. Pokud ovšem na procházky chodí, protože přejít hlavní silnici, po které neustále jezdí nákladní vozidla, musí být pro nepřiliš mobilního seniora skoro nadlidský výkon, jak se vyjádřil student, který se zúčastnil terénního výzkumu v obci. Pokud senior přejde přes silnici, může navštívit místní kostel, naproti němuž se nachází hřbitov (vzdálenost hřbitova i kostela je zhruba 700–800 metrů od rezidence pro seniory). Jestli se obyvatel tohoto soukromého ústavu, čistě hypoteticky, vydá pěšky dále do vesnice, mohl by navštívit místní restauraci či dva obchody. Samotné umístění rezidence do této lokality nepřije volnému pohybu v bezprostřední blízkosti areálu. Chybí zde les nebo místní park pro procházky, kino nebo jiné možnosti zábavy.

3 Design výzkumu

Původním cílem našeho příspěvku bylo zjistit pomocí rozhovorů a zúčastněných pozorování ve zmiňované rezidenci pro seniory důvody, které vedly samotné klienty (ty, kteří se vzhledem ke své duševní kondici rozhodli pro odchod z Německa sami) k tomu, že si zvolili možnost přestěhovat se ve vysokém věku do cizího prostředí. Zajímalo nás, jakou roli v tomto procesu rozhodování sehrála rodina a jakým způsobem probíhá kontakt s nejbližšími. Výsledky sondáží jsme chtěli interpretovat pomocí současných migračních teorií a chtěli jsme se pokusit o určení míry autonomie v rozhodování seniorů. Původní plán a výzkumnou otázku jsme však museli v průběhu šetření změnit, jelikož s námi vedení rezidence odmítlo spolupracovat i přesto, že naše první e-mailové kontakty s ředitelem této instituce (se sídlem v Německu) a taktéž osobní kontakt na místě byly velmi pozitivní.

Vedení rezidence ochotně spolupracuje s novináři, v čemž spatřuje marketingovou příležitost k sebezprezentaci navenek. Publicistické výstupy, kterých je překvapivě mnoho, zveřejňuje na svých webových stránkách. Původní vstřícnost ze strany vedení byla vystřídána rezervovaností a posléze i odmítnutím tehdy, když se ukázalo, že nám jde o hloubkovou analýzu, která zahrnuje rozhovory s klienty o jejich bývalém i stávajícím životě (v závislosti

na jejich ochotě a zdravotním stavu), ne o běžnou prezentaci v daných podmínkách skutečně vysoké kvality péče o svěřené seniory. Nepomohla naše opakovaná ujištění o našich etických standardech⁵, navíc čím precizněji jsme vysvětlovali naše záměry, tím zřetelněji se projevovала neochota vedení svolit k plánovaným rozhovorům s klienty rezidence. V e-mailu, který jsme obdrželi několik dnů po prvním osobním kontaktu s provozovatelem rezidence, nám bylo oznámeno, že s námi spolupracovat nebudou. Bylo to zdůvodněno tvrzením, že si to rodinní příslušníci klientů, kteří by jinak byli psychicky a fyzicky zdatní k plánovaným rozhovorům, nepřejí.

Podle zásady fungující v rámci tzv. zakotvené teorie (angl. *grounded theory*), příznačné pro kvalitativní terénní výzkum, je celkový neúspěch terénního výzkumu principiálně nemožný, pokud samotné tázání a použité metodologické postupy důsledně zohledňují konkrétní podmínky v terénu a pokud se těmto podmínkám přizpůsobují (srov. Charmaz, 2006). Vycházejeme z této skutečnosti jsme se rozhodli učinit předmětem analýz naší zkušenost se samotným rozhodovacím procesem, zda povolit nebo zamítnout naše rozhovory se seniory institucionalizovanými ve zkoumané rezidenci v obci Bílá, a jeho okolnostmi, a taktéž naší zkušenost s aktéry daného procesu. Rozhodli jsme se navíc srovnat informace, které jsme během naší návštěvy v rezidenci obdrželi od odpovědných provozovatelů, s poznatky, které jsme získali během několika návštěv v okolí rezidence, kam nám již nemohl být odepřen přístup.

Dále jsme se podrobili diskurzivní analýze veškeré mediální – mezi jinými i propagační – texty vztahující se ke zmiňované rezidenci a přihlédlí jsme k obdobným textům, pomocí nichž se prezentují analogická pečovatelská zařízení v Polsku. Cílem takové analýzy, která vychází zejména z Foucaultovy archeologie a zčásti i z genealogie myšlení, je prozkoumat způsoby diskurzivního, zejména narativního utváření reprezentovaných jevů a určit implicitní neboli nezjevnou, neverbalizovanou strukturu stojící v pozadí všeho, co je zjevné a verbalizované (Jäger, 2004, s. 113–171; Keller, 2007, s. 26–39). Tato struktura sestává nutně i z hodnotových systémů stojících v pozadí toho,

⁵ Základním etickým problémem každé případové studie je míra anonymizace a její uplatňování tak, aby byli dostatečně chráněni informátoři, zejména pokud jsou zranitelní a pokud se spoluprací s badateli vystavují nebezpečí sankcí ze strany okolí nebo institucí, v jejichž neprospěch se případně vyjadřují. Informátorům jsme změnili iniciály křesťanských jmen. Jednomu z nich, kde by mohl být takový krok nedostačující, jsme předložili hotový text a požádali jej o souhlas s jeho zněním. Stejně jsme postupovali v případě předsednictva jedné místní kulturní organizace, která nám pomáhala. V obou případech jsme obdrželi souhlas se zněním článku. Přestože se domníváme, že není nutné ve stejné míře anonymizovat mluvčí institucí, ani je neoznačujeme skutečnými jmény. Zastáváme názor, že anonymizace, jejímž cílem je ochrana informátorů, nemůže přerůst v autocenzuru, která by – dovedena *ad absurdum* – znemožňovala vznik kritické případové studie.

co a jakým způsobem je řečeno. Text takto může prozradit leccos o sféře „mlčících“, reflexivně nevědomých habitualit, dispozic k určitým způsobům mluvení a myšlení o skutečnosti, k určitým způsobům její konceptualizace a hodnotové hierarchizace (Bourdieu, 2008, s. 72–73). Text může tudíž ukázat, jaký obraz světa stojí v jeho pozadí, pomocí jakých diskurzivních praktik je tento obraz utvářen a jak se v něm projevují společenské, kulturní a ekonomické podmínky určitého místa a doby (srov. Kajfosz, 2009, s. 52–53; Czachur, 2011, s. 79–87). Podmínkou je to, abychom si všímali nejenom obsahů, které text explicitně zprostředkovává, ale i implicitních předpokladů, za nichž se stává srozumitelným. Neméně důležité je mít na zřeteli i to, čemu text vlastně slouží, uvážíme-li spolu s Geertzem (2002, s. 61–82), že je nejenom modelem něčeho, ale zároveň také modelem pro něco.

Jako výzkumný tým⁶ jsme byli dobře jazykově vybavení a informátory ochotné ke spolupráci jsme v okolí rezidence našli poměrně snadno: prodavačky z místního obchůdku, servírky a štangasty z místní restaurace aj. Velice ochotně s námi spolupracovali příslušníci německé menšiny, působící v místním Spolku, snad proto, že se domnívali, že budeme psát i o jejich aktivitách. Zajímala nás pochopitelně ne „objektivní fakta“ týkající se rezidence, distribuovaná a reprodukováná v rámci lokální „lidové slovesnosti“, nýbrž paměťové reprezentace bezprostředních, očitých zkušeností informátorů s obyvateli rezidence, jakož i informace pocházející od pracovníků dané instituce žijících v obci Bílá a nejbližším okolí. Bezprostředně pro rozhovor se nám nepodařilo získat ani jednoho z pracovníků rezidence (i bývalých).

Náš metodologický postup vycházel z konkrétních podmínek v terénu. Snažili jsme se rekonstruovat implicitní konceptuální a hodnotový systém, který dovoluje rozumět „exportu“ německých seniorů do sociálních služeb v zahraničí jako praxi sloužící jejich zájmům. Reprodukcí tohoto systému zajišťují mediální texty včetně těch zjevně propagačních (reklamních). Jejich prostřednictvím se námi zkoumaná rezidence – stejně jako i jiná obdobná zařízení – prezentuje veřejnosti a hledá si potenciální klienty. Nepřímo i přímo jim nabízí akceptovatelné východisko ze situace, ve které tito potenciální klienti pocítují závazky vůči svým příbuzným vyžadujícím intenzivní péči a nevědí, jak postupovat, aby našli soulad mezi vlastními zájmy a zájmy svých nemocných či nesoběstačných příbuzných. Zajímalo nás, zda, a pokud ano, tak jakým způsobem mediální reprezentace života německých seniorů v zahraničních pečovatelských institucích legitimizují transakce mezi těmito institucemi a příbuznými dotčených seniorů, tj. příbuznými, kteří jsou

⁶ Kromě autorů se na terénním výzkumu podíleli studenti tehdejšího prvního ročníku sociologie z Filozofické fakulty Ostravské univerzity Ondřej Drozdek, Jan Hnyluch, Michal Hoferík, Jiří Mrázek, Sabina Nováková a Martin Šebesta. Výzkum probíhal od února do dubna 2014.

postavení před volbu, zda využít či nevyužít nabídky daného zahraničního pečovatelského zařízení.

Co se týče stylu a pojmového aparátu, který zde uplatňujeme, vycházíme z požadavků editorů sborníku *Writing Culture: Poetics and Politics of Ethnography* (Clifford, Marcus, 1986), kteří po vědeckých statích reprezentujících kvalitativní terénní výzkum požadují pluralitu reprezentací. O tu se snažíme i my. Každý model sociálního jevu má totiž kromě explikativní funkce také funkci pragmatickou či persvazivní už jen proto, že nabízí svému recipientovi nejenom zjevnou, ale i nezjevnou konceptualizaci jevů, spadající do kategorie tacitních znalostí (srov. Berger, Luckmann, Marada, 1999). V tomto smyslu každý text nejenom reprezentuje skutečnost, ale ji zároveň utváří jakožto určité *politicum*. Přestože je tento druhý aspekt textu od prvního neodmyslitelný, je věcí vědecké poctivosti, aby nad ním nepřevládal. Tomu může sloužit mezi jinými pluralita pojmů, která čtenáře chrání před persvazí spojenou s jazykem popisu – chrání jej před různými podobami newspeeku. Ten má za cíl spíše utvářet obraz světa na společenskou či politickou zakázku než jej popisovat. Z daných důvodů se v našem textu vedle „seniora“ objevuje „důchodce“ či „penzista“, vedle „rezidence pro seniory“ také „domov důchodců“ či „domov pro seniory“, vedle „mentálního handicapu“ pojem „dementia“ apod. Záměrně se tak snažíme o mnohost pojmů, které, ačkoliv mají identické či podobné definiční významy, se liší mezi sebou konotacemi, tedy významy doprovodnými či podružnými, spojenými z různorodými axiologickými (hodnotícími) náboji.

Ětos, který je od vědecké práce – ve zjevné nebo skryté podobě – neodmyslitelný, může cílit na to, aby byl život seniora v sociální instituci (úměrně podmínkám) co nejkvalitnější, nejbohatší, nejdůstojnější apod. Nelze jej však naplňovat pouhým vytvářením určitého režimu řeči (korektního způsobu mluvení). Nazveme-li člověka ve stáří „seniorem“, neučiníme jej mladším. Nazveme-li instituci, v níž žije, „rezidencí“, jež konotačně odkazuje k luxusním sídlům majetných vlastníků, neučiníme ji pro život příjemnější. Právě naopak, důsledkem rétorického vytváření určitých zdání může být snižování společenské citlivosti vůči jevům, které si žádají pozornost. Proto mohou být dobře míněné eufemizace v diskurzu sociálních věd zavádějící, a to zejména tehdy, nabývají-li podoby zaběhnutých, nereflektovaných deskriptivních úzů. Odvolává se na J. Clifforda, G. E. Marcuse, E. W. Saida a mnohé další představitele tzv. diskurzivního obratu v sociálních vědách (angl. *discursive turn*) můžeme mít za to, že je našim primárním úkolem rétorické strategie identifikovat, ne je bezděčně reprodukovat či se jim v zájmu pojmové korektnosti přizpůsobovat.

4 V zajetí hry představ

Značným zklamáním byl pro nás telefonický kontakt s knězem místní katolické farnosti, který dvakrát odmítl rozhovor, a to bez zdůvodnění, prudce a nepřítliš zdvořile. Jedná se o stejného kněze, který podle informací, jež nám sdělila vedoucí rezidence, zajišťuje duchovní péči pro katolické klienty ústavu a každých čtrnáct dnů pro ně slouží mši v kapli rezidence. Jak vyplývá z výpovědí hned několika informátorů, účastníci sporadických německojazyčných bohoslužeb v místním kostele nejsou s jazykovou vybaveností faráře spokojeni. Kázání údajně pouze přečte, jelikož „neumí moc německy“, což se potvrdilo i během našeho telefonického kontaktu. Otázkou zůstává, jakým způsobem tedy zajišťuje duchovní péči pro seniory v rezidenci, zejména když na jejích internetových stránkách čteme: „Pokud obyvatelé naší rezidence potřebují duchovní péči nebo si ji přejí, mohou se obrátit na naši sestru-důvěrnici, faráře nebo na německojazyčnou duchovní péči po telefonu.“ Na stejných stránkách také stojí: „Jen 300 metrů opodál stojí vesnický katolický kostel, v němž je několik dnů v týdnu sloužena svatá mše německy a denně polsky.“ Dle názoru některých členů místní německé menšiny je tomu tak pouze na papíře. Ve skutečnosti jsou v místním kostele německojazyčné mše daleko méně četné (zpravidla jednou za měsíc), zejména proto, že jim farář není nakloněn, a to zdaleka nejenom z důvodu vlastní slabé jazykové vybavenosti.

Jak vypověděla paní D. z řad zástupců německé menšiny, farář „nerad mluví německy a snaží se německým farníkům v obci Bílá házet klacky pod nohy, jen aby se nekonaly bohoslužby v německém jazyce“. Odtud pramení jistě napětí, kvůli kterému dokonce někteří místní dojíždějí na českojazyčné a polskojazyčné mše do nedalekého příhraničního města. Není vyloučeno, že zde lze hledat důvod, proč farář rozhovor o zkušenostech ze své duchovní služby pro německé penzisty dosti nevybíravým způsobem odmítl. Případ avizované duchovní péče v německém jazyce, o jejíž kvalitě lze zásadně pochybovat, není jediný, kde se marketingově či piárově motivované informace rozcházejí se stavem konstatovaným na základě výpovědí informátorů z okolí rezidence.

Vedoucí pečovatelského ústavu, s níž jsme během naší jediné návštěvy v rezidenci hovořili, kromě jiného zdůrazňovala, jak zdařile se klienti rezidence začleňují do života vesnické komunity, jak se děti z místní mateřské školky (které pro seniory příležitostně zpívají), farář a členové Spolku angažují s cílem napomáhat německy mluvícím obyvatelům rezidence s integrací do lokální společnosti, aby se zde zabydleli a zvykli si na nové prostředí (vedoucí pečovatelské služby během naší návštěvy v rezidenci, únor 2014). Netajili

jsme se totiž tím, že míra integrace německých seniorů do místního prostředí je něčím, co nás velice zajímá.

Z úst vedoucí ústavu a zástupce obchodního vedoucího jsme se mimo jiné dozvěděli, že klienti, kteří toho jsou po zdravotní stránce schopni, se pravidelně účastní setkání členů Spolku. Členové Spolku tuto skutečnost ale nepotvrdili. Obyvatelé rezidence s nimi přišli do styku pouze jednou. Jednalo se o novoroční setkání pořádané tradičně v lednu v místní restauraci, což nám dodatečně potvrdila servírka, která tam pracuje. Seniori přišli v doprovodu zaměstnanců rezidence a prakticky žádný bezprostřední kontakt se členy Spolku nenavázali, už kvůli jazykové bariéře, jelikož příslušníci místní německé menšiny (vyjma nejstarších seniorů upoutaných ve svých domovech) zpravidla nemluví plynule německy a obyvatelé pečovatelského ústavu mohou jen stěží překonat jazykovou bariéru. Další spolupráce zatím není plánována, jelikož, jak prohlásila paní B., „vedení nepustí seniory samostatně na procházky mimo rezidenci či do vesnice“.

Informaci, že ani fyzicky a mentálně zdatní obyvatelé rezidence tento objekt „na vlastní pěst“ nikdy neopouštějí, potvrdily vícere zdroje. Pokud někdo zvenčí nějaké klienty ústavu zahlédne, pak vždycky v doprovodu někoho z pečovatelského personálu. Personál zdatnějším důchodcům v pohybu vně rezidence patrně nebrání, pouze tento pohyb organizuje a motivuje je, aby se přizpůsobili „pravidlům“. Z výpovědi bývalé zaměstnankyně, která odjela za prací do Německa (zprostředkované její známou R. z obce Modré) vyplývá, že je v rezidenci problém ani ne tak s nezvladatelnými aktivitami seniorů jako s jejich apatií, kdy se jim mnohdy „nic nechce“.

O možných vnějších strukturálních faktorech utváření různých pocitů a nálad institucionalizovaných seniorů zde kvůli nedostatku konkrétních poznatků „zevnitř“ mnoho nevíme. Lze však s jistotou říci, že takové faktory vždy a všude ovlivňují formy lidské emocionální zaangażovanosti nebo nezaangażovanosti ve vztahu k vnějšímu světu (Bourdieu, 2008, s. 35–40). Je vcelku nemožné, aby se na psychické kondici seniorů nijak neodrážela skutečnost, že jsou daleko od míst jejich vzpomínek. Tento předpokládaný deficit, který jsme kvůli zamítnutému kontaktu s obyvateli rezidence nemohli ani potvrdit, ani vyvrátit, lze patrně jen stěží vyplnit materiálním komfortem. Takto se během jednoho rozhovoru v Ratiboří vyjádřila vedoucí obecního odboru sociálních služeb, paní A., když hodnotila své dosavadní dlouholeté zkušenosti s umísťováním místních nesoběstačných seniorů do pečovatelských institucí. (Soukromá rezidence pro seniory nepodléhá podle platných zákonů kontrolním institucím platným pro obdobné ústavy, jejichž zřizovatelem je stát.) Paní A. se domnívá, že pro staršího člověka není tak důležité komfortní materiální zajištění bydlení s vysokým hygienickým

standardem, ale víc mu záleží na duchovní stránce a na emocionálních vazbách na místo, kde bydlí. Tyto vazby mu mohou poskytovat známé věci či prostředí, které ho doposud obklopovaly, nebo lidé (rodinní příslušníci nebo i profesionální pečovatelé). Podle paní A. cílí vzhled a pozitivní dojem, které se pokoušejí pečovatelské domy vzbudit, více na emocionální stránku příbuzných, kteří si přejí pro své rodinné příslušníky, odkázané na profesionální péči, jenom to nejlepší.

Závažným faktorem, jenž se může odrážet na psychické kondici seniorů, je v tomto kontextu jazyková vybavenost pečovatelského personálu. Bez určité pokročilosti ve znalosti jazyka je důvěrný rozhovor nemožný. Podle informací některých členů Spolku, které pocházejí od lidí, kteří v rezidenci pracovali, nejsou znalosti němčiny ze strany řadového personálu nijak závratné. Kdo neumí německy vůbec, tomu je údajně nabídnut jazykový kurz. Personál si údajně vystačí se slovy *essen*, *trinken*, *Pippi machen* (jíst, pít, vyčurat se). I kdybychom je brali jako nadsázku, konverzace mezi personálem a seniory v rezidenci se týká obvykle jen základních věcí nutných k chodu instituce. Nejde nám ani v nejmenším o pochybnosti týkající se kvality poskytované péče a materiálního komfortu (perfektní vybavení, fyzioterapie, velká zahrada, automobil kategorie van pro přepravu osob atd.), nýbrž o pochybnost týkající se kvality života v co nejširším významu, určené mezi jinými hodnotami, které nejsou kvantifikovatelné. O plném uspokojování určitých duchovních potřeb, které si žádají patřičnou úroveň vzájemného porozumění – zprostředkovaného mezi jinými společným, dobře zvládnutým jazykovým kódem – a které může být jen do určité míry suplováno řečí těla, zde mluvit nelze.

Nakolik cizí prostředí na německé seniory v obci Bílá čeká, si většina z nich patrně neuvědomuje (pokud jsou samozřejmě natolik mentálně zdatní, aby mohli rozhodovací proces ovlivnit). Platí to i pro jejich příbuzné, kteří zvažují, zda využít nabídky německy inzerované pečovatelské instituce Rezidence pro seniory. Nabízející se představa, že zde budou dotyční senioři žít prakticky v německém prostředí, se v kontextu toho, co bylo o lokalizaci rezidence a jejím personálu řečeno, jeví jako dosti iluzorní. Internetové stránky, které slouží k propagaci dané pečovatelské instituce, tuto představu ale nijak nezpochybňují, právě naopak. Jak napovídá prezentace instituce, klient má možnost žít u řeky tekoucí mj. na okraji Německa a v Horním Slezsku, tedy skoro doma nebo přinejmenším nedaleko domova. Lze totiž předpokládat, že vzhledem k mentálním mapám příslušníků nejstarší generace, tedy potenciálních klientů, reprezentuje název bývalé německé provincie daleko důvěryhodnější obrazy, spojené s kladnějším hodnotovým nábojem než *Polen* (Polsko) jakožto název země bývalého východního bloku. V této

souvislosti je nutno zmínit, že během našeho výzkumu byly mezi klienty rezidence pouze dvě osoby, které z Horního Slezska samy pocházely.

Skutečnost, že zpopelněné ostatky obyvatel rezidence – patrně z ekonomických důvodů – jsou ukládány do společného hrobu (místními nazývaného „Massengrab“) a jejich jména se připisují na společný pomník, o kvalitě jejich života v rezidenci samozřejmě nic nevyovídá. Může ale vyvolávat zajímavé otázky týkající se potřeby pozůstalých pěstovat, nebo naopak sublimovat (potlačovat) paměť týkající se „exportovaných“ členů rodiny. Se zájmem o vývoz nejbližších do sociálních služeb v zahraničí může totiž souviset zájem o export s nimi spojených míst paměti, aby se pro pozůstalé nemohly stávat případnou němou výčitkou. Takovou interpretaci může podporovat skutečnost, že se pozůstalí z Německa pohřbů obyvatel rezidence účastní zřídka. V takových případech je na poslední cestu přicházejí vyprovodit jen fyzicky zdatní spolubydlíci z rezidence a obyvatelé z vesnice, jak je to zde zvykem.

Na naši otázku, položenou několika členům Spolku během společného posezení, co si myslí o trendu, že rodiny nechávají své příslušníky opatrovat v Polsku, padaly velmi opatrné odpovědi. Dozvěděli jsme se, že místní tyto praktiky v podstatě nechápu a nesouhlasí s nimi, jelikož starý člověk potřebuje prostředí, na které je zvyklý, a hlavně lidi, s nimiž může mluvit, byť je třeba i demenční. Na druhé straně jednoznačně přiznávali, že je rezidence pro ekonomický vývoj obce pozitivní, jelikož díky ní vznikla nová pracovní místa a pečovatelky nejsou nucené odjíždět za prací do Německa a mají možnost zůstat ve vesnici.

Závěr

Soukromá pečovatelská instituce, která zde byla předmětem šetření, funguje na komerční bázi, což se musí nutně odrážet na šíři prostoru, jenž je zde institucionalizovaným seniorům ponecháván ke sdělování svých zkušeností se životem v ústavu vnějším světu. Aniž bychom chtěli vedení zkoumané rezidence nebo jiná analogická zařízení z čehokoliv podezřívát, je nesporným faktem, že instituce, která by ponechala svému klientovi příliš velký, nekontrolovaný prostor ke sdělování svých zkušeností se životem v cizině komukoliv zvenčí, by podstupovala riziko možného ohrožování svých komerčních zájmů. Odtud patrně také nechutí vedení Rezidence pro seniory poskytnout přístup k jejím klientům sociologům či sociálním antropologům, jejichž tázání by šlo nad rámec standardních novinářských relací, pěstujících pro danou instituci vcelku kladné PR. Odtud mezi jinými neustálý dozor ze strany pečovatelského personálu nad jejich „svěřenci“ opouštějícími areál.

Přílišná intenzita sociálních kontaktů mezi institucionalizovanými seniory a jejich okolím by za jistých okolností mohla ohrožovat marketingový obraz rezidence, a tudíž i ekonomické zájmy jejich majitelů. Opakovaně dodejme, že je tento obraz právem pozitivní, alespoň co se týče skutečně vysokých materiálních standardů života uvnitř zařízení. V tomto konkrétním ohledu nejsou zavádějící ani reklamní informace umístěné na webových stránkách rezidence.

Snadnost jazykového kontaktu ve vztazích s okolím a nekontrolovaná integrace s okolím (alespoň co se týče těch seniorů, kteří by byli k takovým kontaktům po tělesné i duševní stránce zdatní), která by zahrnovala například sdělování případných citlivých dat týkajících se vlastních potomků a jiných nejbližších členů rodiny, je něčím, co by nemuselo – viděno z perspektivy dotčených nejbližších příbuzných seniorů – prospívat pověsti jednotlivých rodin. V tomto smyslu zde jde o pocity příbuzných, že se díky pravidlům řídicím kontakty seniorů s okolím nic, co by je mohlo případně poškodit, nedostane ven. V tomto ohledu nemáme důvod nevěřit řediteli rezidence, který nás ujišťoval, že příbuzné seniorů, kteří by přicházeli v úvahu pro výzkum, kontaktoval, ale ti k němu svolení nedali. (Samotným seniorům nebyla dána šance se rozhodnout nebo se o rozhodovacím procesu vůbec dozvědět.)

Kromě toho, že jsou obyvatelé penzionu – metaforicky řečeno – rukojmím komerčního úspěchu pečovatelské instituce, jsou ve stejném smyslu rukojmím svých rodin. I jejich pověst by mohla být poškozena v případě, kdyby byl jejich blízkým ponechán nekontrolovaný prostor pro komunikaci s vnějším světem mimo instituci. Co nejdokonalejší internalizace pravidel týkajících se kontaktů z vnějším světem v tomto smyslu chrání ve stejné míře instituci, která o seniory pečuje, i jejich příbuzné. Potud je potenciální hlas klienta rezidence ve veřejném prostoru něčím, co je nutno podrobit určité sociální kontrole (srov. Goffman, 2011; Foucault, 2000). Příznačným příkladem integrace tohoto typu jsou děti z místní mateřské školky, které přicházejí – pod vedením paní učitelky – do rezidence, aby její obyvatele potěšily polskými i německými písněmi. Tento druh setkávání mezi „vnitřním“ a „vnějším“ je vzhledem k výše uvedeným okolnostem pro samotnou instituci i pro rodiny, jejíž zájmy zastupuje, nejvíce vhodný.

Neméně zajímavé je i zjištění týkající se diskurzivního obrazu světa rekonstruovaného na zásadě analýzy propagačních materiálů rezidence. Lze si zde totiž povšimnout určitého nezjevného konceptuálního a hodnotícího schématu, které se skrývá v pozadí komerčních sdělení i jiných zahraničních institucí pečujících o německé seniory. V reklamních materiálech jednoznačně převládá důraz na uspokojování tělesných či materiálních potřeb (počet

jídel za den, zařízení pokojů, rádio, televize, přístup k internetu, četnost lékařských vyšetření apod.). Podobná explicitní sdělení tak obsahují zhruba tuto implikovanou informaci o hodnotovém systému reprodukováném v pozadí – dobře se o někoho postarat znamená zajistit mu vysoký materiální standard. Jen v rámci takové hierarchie hodnot dává totiž „export“ seniorů do zahraničí za lepšími a levnějšími sociálními službami smysl.

Aby mohlo být podobné sdělení marketingově úspěšné, musí potlačovat případné alternativní hodnotové systémy. Kdyby zde nebyla „přehlušena“ či přímo sublimována myšlenka na potřebu emocionální blízkosti seniora vzhledem ke známým lidem a místům, reklamní sdělení by bylo kontraproduktivní, jelikož by nastolovalo citlivou otázku, nakolik jsou sociální služby, které se seniorovi v zahraničí nabízejí, pro něj vůbec dobré. Materiální vymoženosti, které na klienta v pečovatelské instituci čekají, tak plní funkci jistého fetišu, který je s to odvádět od této otázky pozornost.

Literatura

Active Ageing and Solidarity between Generations: A Statistical Portrait of European Union 2012. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2011. 141 p.

ISBN 978-92-79-21507-0.

BAHLCKE, J., GAWRECKI, D., KACZMAREK, R. 2011. *Historia Górneggo Śląska: Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu.* Gliwice/Katowice: Dom Współpracy Polsko-Niemieckiej/Muzeum Śląskie. 560 s. ISBN 978-836-0470-41-1.

BERGER, P. L., LUCKMANN, T., MARADA, R. 1999. *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění.* Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury. 214 s. ISBN 80-85959-46-1.

BOURDIEU, P. 2008. *Zmysł praktyczny.* Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. 380 s. ISBN 978-83-233-2496-6.

CLIFFORD, J., MARCUS, G. E. (Eds.). 1986. *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography.* Berkeley: University of California Press. 305 p. ISBN 0-520-05652-3.

CZACHUR, W. 2011. Dyskursywny obraz świata: Kilka refleksji. *Tekst i dyskurs/Text und Diskurs*, roč. 4, s. 79-97. ISSN 1899-0983.

Deutschland/Tschechien: Billigpflege im Ausland [online]. c2013, poslední revize 8. 8. 2014 [cit. 2014-06-10]. Dostupné z: <http://videos.arte.tv/de/videos/tschechien-deutschland-billig-pflege-im-ausland-7246618.html>. (Pozn. redakce: v době přípravy časopisu byl internetový odkaz nefunkční.)

FINKIELKRAUT, A. 1993. *Destrukce myšlení: eseje.* 2. vyd. Brno: Atlantis. 108 s. ISBN 80-7108-063-2.

FOUCAULT, M. 2000. *Dohlížet a trestat: kniha o zrodu vězení.* Praha: Dauphin. 430 s. ISBN 80-86019-96-9.

- GEERTZ, C. 2002. Religion as a Cultural System. In LAMBEK, M. (Ed.). *A Reader in the Anthropology of Religion*. Malden: Blackwell, pp. 61–82. ISBN 0-631-2212-3.
- GOFFMAN, E. 2011. *Instytucje totalne: o pacjentach szpitali psychiatrycznych i mieszkańcach innych instytucji totalnych*. Sopot: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne. 360 s. ISBN 978-83-7489-010-6.
- CHARMAZ, K. 2006. *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide through Qualitative Analysis*. London: Sage. 222 p. ISBN 0-7619-7353-2.
- JÄGER, S. 2004. *Kritische Diskursanalyse: Eine Einführung*. 4. Auflage. Münster: Unrast. 258 S. ISBN 3-89771-732-8.
- KAJFOSZ, J. 2009. *Magia w potocznej narracji*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. 314 s. ISBN 978-83-226-1829-5.
- KELLER, R. 2007. *Diskursforschung: Eine Einführung für SozialwissenschaftlerInnen (Qualitative Sozialforschung)*. 3. Auflage. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften (VS). 128 S. ISBN 978-3-531-15459-6.
- KNEIP, M. 2000. *Die deutsche Sprache in Oberschlesien: Untersuchungen zur politischen Rolle der deutschen Sprache als Minderheitensprache in den Jahren 1921–1988*. 2. Auflage. Dortmund: Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund. 333 S. ISBN 3-923293-62-3.
- Oma will nach Thailand* [online]. c2012 poslední revize 5. 1. 2012 [cit. 2014-06-10]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=vn8GRhKshno>.
- Population Structure by Major Age Groups, EU-27, 2011–2060* [online]. c2012, poslední revize 22. 10. 2012 [cit. 2014-06-10]. Dostupné z: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Population_structure_by_major_age_groups,_EU-27,_2011-2060_%281%29_%28%25_of_total_population%29.png&oldid=105562.
- Rentenversicherung in Zahlen 2015* [online]. c2015, poslední revize 2. 7. 2015 [cit. 2016-02-28]. Dostupné z: http://www.deutsche-rentenversicherung.de/cae/servlet/contentblob/238692/publicationFile/61046/01_rv_in_zahlen_2013.pdf.
- SÝKOROVÁ, D. 2007. *Autonomie v stáří: kapitoly z gerontosociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství. 285 s. ISBN 978-80-86429-62-5.

Autoři

Dr. phil. Nicole Horáková, M.A., Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta, Katedra sociologie, tř. Čs. Legií 9, 703 01 Ostrava,
e-mail: nicole.horakova@osu.cz

Dr. hab. Jan Kajfosz, Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta, Katedra sociologie, tř. Čs. Legií 9, 703 01 Ostrava,
e-mail: jan.kajfosz@osu.cz